

STANISŁAW RABIEJ

Wydział Teologiczny UO

Istota judaizmu według Leo Baecka

The Essence of Judaism according to Leo Baeck

Summary

The paper sought to interpret the several works of Leo Baeck (1873–1956), German rabbi and religious thinker, leader of Progressive Judaism. As the rabbi of the Jewish community in Opole (1897–1907), in 1905 he published a key work of *Das Wesen des Judentums* (*The Essence of Judaism*), in response to Adolf von Harnack's *Wesen des Christentums*. Baeck saw himself primarily as a rabbi and a preacher, who understood his mission beyond the borders of his own Liberal affiliation, as shaped by his responsibility to the entire German Jewish community and the Jewish people at large. His philosophical-theological thought as well as his works on history of religion should be read and measured in light of his rabbinic mission. He identified the essence of Judaism with biblical prophecy, namely the direct experience of God's presence and the command to worship Him. For him Judaism, in contrast with Christianity, is thus not aimed at the salvation of the individual soul but rather at the collective redemption of humanity and of the world. In line with his national and this-worldly view of Judaism and the Jewish people, Baeck had a sympathetic, although critical attitude towards Zionism. He thought that the building of Palestine was a valuable prospect for embodying the spirit of Judaism, but not a guarantee that it would be realized.

Keywords: Judaism, ethical monotheism, Leo Baeck.

Streszczenie

Tekst jest próbą analizy kilku publikacji Leo Baecka (1873–1956), niemieckiego rabina, myśliciela religijnego, lidera progresywnego judaizmu, m.in. rabina Gminy Żydowskiej w Opolu (1897–1907), gdzie w 1905 r. opublikował kluczową pracę *Istota Judaizmu* (*Das Wesen des Judentums*). Dzieło powstało jako odpowiedź na wcześniejszą publikację Adolfa Harnacka *Das Wesen des Christentums* (1900). Mimo upływającego czasu wiele treści przedstawionych w obu tekstach nie straciło na aktualności. Baeck był wyznawcą judaizmu pojmowanego jako monoteizm etyczny, który plasuje się jako pomost między szkołą racjonalizmu i egzystencjalizmu żydowskiego. Judaizm etyczny domaga się ustawicznej moralnej afirmacji w odniesieniu do świata przez wolne działanie, ponieważ stanowi miejsce życiowych zadań człowieka. Postawa afirmacji wyraża się w twórczej pracy, zmierza do zbudowania królestwa Boga, w którym ludzie mogą mieć swój udział. Ostatecznie polega na wznoszeniu się, rozwoju, wzroście i zwróceniu się ku przyszłości. W tej perspektywie judaizm rozumie siebie jako twórczą afirmację świata, aby w przyszłości stał się lepszy, a nawet doskonały. L. Baeck całym swoim życiem jako gorliwy wyznawca

judaizmu potwierdzał troskę o spójność wiary w Jedyne i Świętego Boga z reprezentowaną postawą etyczną.

Słowa kluczowe: judaizm, monoteizm etyczny, Leo Baeck.

Problem definiowania istoty judaizmu jest w sumie poszukiwaniem jego tożsamości. Charakter judaizmu, który kształtował się na przestrzeni wieków, stanowi interesujące wyzwanie dla pytań o tożsamość żydowską. Podejmowane różnorodne próby jej definiowania tworzą złożony i niejednorodny obraz kultury Żydów. Tematyka dotycząca istoty judaizmu jest w ostatnich latach żywo analizowana i nadal wymaga szerokiego namysłu. W ramach prowadzonych badań wyłaniają się różne ścieżki żydowskiej tożsamości. Kwestią otwartą pozostaje nadal to, czy taki fenomen daje się w ogóle wystarczająco dobrze zdefiniować. Czy można mówić o czymś takim, jak korzenie tożsamości żydowskiej stanowiące o istocie judaizmu? Spektrum problemowo-tematyczne w tym obszarze koncentruje się wokół następujących zagadnień: Czy tylko Tora jest źródłem tożsamości Żydów? Czy istnieją także pozareligijne wyznaczniki tożsamości? Czy tożsamość może być budowana relacyjnie w rozumieniu: tożsamość-do, np. *Synagoga versus Ecclesia*? Jakie są wyznaczniki generujące tożsamość w życiu codziennym, np. strój, literatura, obyczajowość *etc.*?

Celem niniejszego przedłożenia jest naszkicowanie tak złożonego zagadnienia, jakim jest istota judaizmu w oparciu o lekturę tekstu *Das Wesen des Judentums* (1905), autorstwa Leo Baecka¹. Dzieło powstało jako odpowiedź na wcześniejszą publikację Adolfa Harnacka *Das Wesen des Christentums* (1900)². Mimo upływającego czasu wiele treści przedstawionych w obu tekstach nie straciło na aktualności. W poszukiwaniu istoty judaizmu spróbujemy przyjrzeć się pierwszej z wymienionych książek. Na początku warto przypomnieć kilka szczegółów biograficznych jej autora.

1. Leo Baeck (1873–1956) – liberalny rabin

Biografowie wybitnych przedstawicieli judaizmu odnotowują, że nasz autor był niemieckim rabinem, myślicielem religijnym, liderem postępowego judaizmu³.

¹ L. BAECK, *Das Wesen des Judentums*, Berlin 1905. Dzieło doczekało się tłumaczenia na język angielski: *The Essence of Judaism* (1936), japoński i hebrajski (1968). Stanowi też pierwszy tom w edycji dzieł zebranych: L. BAECK, *Werke*, A.H. FRIEDLANDER, B. KLAPPERT, W. LICHARZ (red.), New York – Gütersloh 1998–2003.

² A. HARNACK, *Das Wesen des Christentums*, Berlin 1900.

³ L. BAKER, *Hirt der Verfolgten: Leo Baeck im Dritten Reich*, Stuttgart 1982; E. SCHWEID, *Prophetic mysticism in Twentieth Century Jewish Thought*, „Modern Judaism” 14 (1994) 2, 139–74; A. BARKAI, *Von Berlin nach Theresienstadt – zur politischen Biographie von Leo Baeck (1933–*

Urodził się 23 maja 1873 r. w niemieckim Lissa (pol. Leszno), jako syn rabina Samuela Baecka. Swoją edukację rozpoczął w Gimnazjum im. Jana Amosa Komeńskiego w Lesznie, gdzie w 1891 r. uzyskał świadectwo maturalne. Studiował dalej w Konserwatywnym Żydowskim Seminarium Teologicznym we Wrocławiu, które wywarło niemały wpływ na jego późniejsze życie. Od 1894 r. kontynuował naukę w liberalnej Wyższej Szkole Wiedzy o Judaizmie (*Hochschule für die Wissenschaft des Judentums*) w Berlinie. Tam też, w latach 1913–1918, jako spadkobierca myśli filozoficzno-religijnej Hermanna Cohena⁴, był wykładowcą na stanowisku docenta literatury midraszowej i homiletyki. Do pracy tej był świetnie przygotowany, gdyż wcześniej jeszcze odbył studia filozoficzne na Uniwersytecie we Wrocławiu pod kierunkiem J. Freudentala oraz na Uniwersytecie w Berlinie pod kierunkiem Wilhelma Diltheya. Uformowany teoretycznie w czasie studiów i pracy akademickiej, L. Baeck podejmował się wielokrotnie funkcji rabina. Najpierw w Opolu (1897–1907), później w Dusseldorfie (1907–1912) i w końcu w Berlinie (od 1912). Był także kapelanem wojskowym w Niemieckiej Armii Królewskiej podczas pierwszej wojny światowej⁵.

Jako szanowany przedstawiciel społeczności żydowskiej w Berlinie, Baeck pracował w wielu żydowskich stowarzyszeniach i organizacjach społeczno-religijnych. Jako członek Komitetu Centralnego Stowarzyszenia Niemieckich Obywateli Wyznania Żydowskiego (*Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens*)⁶ publikował na łamach czasopism: „C.V. Zeitung”, „Der Mor-

1945), w: TENZE, *Hoffnung und Untergang. Studien zur deutsch-jüdischen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* Hamburg 1998, 111–140; M. MEYER, *The Thought of Leo Baeck – Religious Philosophy for a Time of Adversity*, „Modern Judaism” 19 (1999) 2, 107–117; W. HOMOLKA, *Leo Baeck, der Mensch und sein Werk*, w: V. MÜHLSTEIN (red.), *Leo Baeck – zwischen Geheimnis und Gebot. Auf dem Weg zu einem progressive Judentum de Moderne*, Karlsruhe 1997, 26–51; G. HEUBERGER, F. BACKHAUS, *Leo Baeck 1873–1956: Aus dem Stamme von Rabbinern*, Frankfurt 2001; N. DE LANGE, *Baeck, Leo (1873–1956)*, w: G. ABRAMSON (red.), *Encyclopedia of Modern Jewish Culture*, t. I, London – New York 2005, 94; D. COHN-SHERBOK, *Leo Baeck*, w: TENZE, *Fifty Key Jewish Thinkers*, London 2007, 22–25; W. HOMOLKA, E. FÜLLENBACH, *Rabbiner Leo Baeck. Ein Lebensbild*, Berlin 2008.

⁴ Hermann Cohen (1842–1918) – założyciel neokantowskiej szkoły marburskiej, charakteryzującej się m.in. idealistycznym odrzuceniem Kantowskiego pojęcia rzeczy samej w sobie. Pod koniec życia Cohen zaczął w swoim filozofowaniu przywiązywać coraz większą wagę do religii w ogóle, a do judaizmu w szczególności. W marburskim systemie Cohena religia nie miała autonomicznego miejsca, była tylko niedojrzałą formą etyki, która musi zaniknąć wraz z rozwojem ludzkości. W. TATARKIEWICZ, *Historia filozofii*, t. III, Warszawa 2004, 242–243; R. MUNK, *Hermann Cohen's Critical Idealism* (Amsterdam Studies in Jewish Thought 10), Amsterdam 2005; L. STEINBY, *Hermann Cohen and Bakhtin's early aesthetics*, „Studies in East European Thought” 63 (2011) 3, 227–249.

⁵ L. BAKER, *Days of sorrow and pain: Leo Baeck and the Berlin Jews*, New York 1978.

⁶ J. MATTHÄUS, *Kampf ohne Verbündete. Der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens 1933–1938*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 8 (1999), 248–277; I. STEINITZ, *Der Kampf jüdischer Anwälte gegen den Antisemitismus. Die strafrechtliche Rechtsschutzarbeit des Centralvereins deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens 1893–1933*, Berlin 2008; A. STALDER, *Der Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens. Organisation, Ziele, Probleme des jüdischen Abwehrvereins*, München 2013.

gen” oraz okazjonalnie w tygodniku syjonistycznym „Jüdische Rundschau”. Od 1922 r. pełnił funkcję przewodniczącego Stowarzyszenia Rabinów w Niemczech (*Allgemeinen Rabbinerverbandes in Deutschland*), które obejmowało zarówno liberalnych, jak i ortodoksyjnych rabinów. W 1924 r. został prezydentem niemieckiego zarządu organizacji *B'nai B'rith*. Od 1933 r. był przewodniczącym *Reichsvertretung der Deutschen Juden* – organu przedstawicielskiego niemieckich Żydów⁷.

W tym trudnym czasie wielokrotnie występował w obronie praw obywatelskich dla Żydów. W okresie zmasowanych prześladowań odmówił propozycji wyjazdu za granicę. Odważnie zadeklarował wolę pozostania w hitlerowskich Niemczech tak długo, jak będzie możliwe zgromadzenie *minjanu* (kworum 10 mężczyzn potrzebnego do wspólnej modlitwy). Za tak radykalną postawę zapłacił deportacją do obozu koncentracyjnego w Theresienstadt (Terezynie)⁸. Przebywał tam, z numerem 187 894 jako jeden z 140 000 więźniów, od początku 1943 r. aż do jego wyzwolenia w 1945 r. Mianowany na terenie obozu honorowym prezesem Rady Starszych (*Ältestenrat*) był duchowym wsparciem dla współwięźniów. Znany jest też fakt, że liczne instytucje amerykańskie chciały pomóc Baeckowi w ucieczce z obozu i oferowały pomoc w emigracji do USA. Rabin odmówił rezygnacji z funkcji przewodniczącego Rady Starszych i odrzucił propozycję ucieczki z obozu. Jego czytelne świadectwo wiary było silnym wsparciem dla obozowych współwięźniów⁹.

Po zakończeniu wojny, w lipcu 1945 r., Baeck wyjechał do Londynu, gdzie został przewodniczącym *Council of Jews from Germany* (Rady Żydów z Niemiec) oraz *World Union for Progressive Judaism* (Światowej Unii dla Judaizmu Postępowego). Wykładał historię religii w *Hebrew Union College* w Cincinnati. W Londynie opublikował swoją drugą wielką pracę, *Dieses Volk (Ludzie Izraela)*, którą częściowo napisał w obozie Theresienstadt¹⁰. Po wojnie też doczekały się wznowienia jego wcześniejsze dzieła, wykluczone z obiegu czytelniczego w okresie nazistowskim. Należały do nich m.in. cykl esejów i przemówień: *Aus drei Jahrtausenten* (1938¹, 1958²) oraz *Die Pharisäer* (1934¹, 1947²). Ponadto warta odnotowania jest jeszcze monografia *Maimonides, der Mann, sein Werk und seine Wirkung* (1954)¹¹.

⁷ W. HOMOLKA, *Jüdisches Denken – Leo Baeck: Perspektiven für heute*, Freiburg 2006, 146.

⁸ H.G. ADLER, *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, TvF 19 (1957) 1, 145–146; L.W. STERN, A.H. FRIEDLANDER, *Leo Baeck: Teacher of Theresienstadt*, Th 34 (1970) 1, 171.

⁹ A.E. NEIMARK, *One man's valor: Leo Baeck and the Holocaust*, New York 1986.

¹⁰ L. BAECK, *Dieses Volk – jüdische Existenz*, London 1955.

¹¹ TENZE, *Die Pharisäer*, London 1947²; TENZE, *Aus drei Jahrtausenten. Wissenschaftliche Untersuchungen und Abhandlungen zur Geschichte des jüdischen Glaubens*, London 1958²; TENZE, *Maimonides, der Mann, sein Werk und seine Wirkung*, London 1954. Wszystkie dzieła Baecka zostały wydane przez: A.H. FRIEDLANDER, B. KLAPPERT, W. LICHARZ (red.), *Werke*, New York – Gütersloh 1998–2003.

W 1954 r. w Londynie utworzono Instytut dla Studiów nad Historią Niemieckojęzycznych Żydów¹². Nosił on imię Leo Baecka, który też był jego pierwszym dyrektorem. Rok później podobny Instytut powstał w Nowym Jorku z afiliacją w Berlinie. Posiada on w swych zbiorach 80 000 tomów literatury, zapisów archiwalnych i artystycznych dokumentujących dorobek gmin żydowskich w Europie Centralnej na przestrzeni ostatnich pięciu stuleci. Leo Baeck zmarł 2 listopada 1956 r. w Londynie. Został pochowany na cmentarzu żydowskim w londyńskiej dzielnicy *Golders Green*, obok swojej żony, Nathalie Hamburger, którą poślubił jeszcze w Opolu (1896 r.). Na jego cześć zostały nazwane liczne uczelnie żydowskie oraz asteroida (100047) *Leobaeck*¹³.

W perspektywie historii idei nasz autor często jest charakteryzowany jako przedstawiciel liberalnego judaizmu pierwszej połowy XX w. Pozostawiając szczegółowym analizom szersze uzasadnienie tej kwalifikacji, należałoby uznać, że L. Baeck całym swoim życiem jako gorliwy wyznawca judaizmu potwierdzał troskę o spójność wiary w Jedyne i Świętego Boga z reprezentowaną postawą etyczną. Tym samym w sposób zasadniczy wzbogacił ideę etycznego monoteizmu H. Cohena o kategorię praktycznej implikacji tajemnicy świętości. Warto przyrzeć się szczegółom tej koncepcji, która stanowi jedną z możliwości wyjaśnienia problemu istoty judaizmu.

2. Etyczny wymiar religii

W poszukiwaniu tożsamości judaizmu w świetle myśli i postawy Leo Baecka należy na samym początku zaznaczyć, że nie może on być postrzegany jako przedstawiciel tylko postępowego nurtu w judaizmie. Sam wielokrotnie potwierdzał, że jako rabin i nauczyciel pragnie oddziaływać poza kręgi liberalnego judaizmu. Na każdym etapie swego życia charakteryzował się troską o społeczność żydowską najpierw języka niemieckiego, a później, w okresie obozowym i po wojnie, znacznie szerzej. Dlatego jego myśl filozoficzno-teologiczną należałoby odczytywać w świetle tak pojmowanej i realizowanej misji rabinicznej.

Jak już wcześniej sygnalizowaliśmy, nasz autor był krytycznym spadkobiercą myśli Hermanna Cohena (1842–1918), założyciela neokantowskiej szkoły marburskiej, który początkowo nie przyznawał religii pełnej autonomii. Raczej upatrywał w niej niedojrzałą formę etyki, która może zanikać wraz z rozwojem ludzkości. Pojęcie Boga było obecne w jego systemie jako pewna, bezosobo-

¹² W Londynie znany jest jeszcze *Leo Baeck College*, założony przez rabina dr. Wernera van der Zyla w 1956 r., sponsorowany przez Ruch na rzecz Judaizmu Reformowanego (*The Movement for Reform Judaism*) oraz Judaizm Liberalny (*Liberal Judaism*).

¹³ H. REISSNER, *The Leo Baeck Institute of Jews from Germany*, ZRGG 12 (1960), 75–78.

wa idea, gwarantująca możliwość urzeczywistnienia ładu moralnego. Zaś idea mesjańska przyjmowała tu postać wiary w moralny postęp ludzkości. Neokantowski system Cohena, charakteryzujący się m.in. idealistycznym odrzuceniem Kantowskiego pojęcia „rzeczy samej w sobie”, uległ pewnej ewolucji¹⁴. Pod koniec życia Cohen zaczął przywiązywać coraz większą wagę do religii w ogóle, a do judaizmu w szczególności. Można więc mówić o swoistym zwrocie w jego myśli. Widoczne jest to już w pracy *Der Begriff der Religion im System der Philosophie*¹⁵, gdzie religii przyznaje miejsce niezależne od etyki. Zdaniem „późnego” Cohena, etyka posiada perspektywę ogólną i postrzega człowieka jako przedstawiciela pewnej klasy, podczas gdy religia pojmuje go w jego indywidualności, z jego poczuciem grzeszności i winy, co skłania do pokuty i oczyszczenia. Takim myśleniem Cohen został natchniony pod wpływem lektury tekstów proroka Ezechiela. Znalazło to wyraz w wydanym pośmiertnie dziele: *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*¹⁶. W tej pracy transcendentny Bóg nie jest jedynie ideą, pojęciem czy wyobrażeniem, lecz pełnym, osobowym bytem, podczas gdy świat jest jedynie stawaniem się. W sumie filozoficzno-teologiczna koncepcja Cohena, posiadająca wcześniej antropocentryczny charakter (punktem wyjścia był racjonalny człowiek), nabrała cech teocentrycznych. Bóg jawi się jako źródło świata, a objawienie leży u podstaw ludzkiego rozumu. Mimo rozdarcia, między bytem a stawaniem, między Bogiem a światem, czy między Bogiem a człowiekiem, istnieje, jak twierdził Cohen, ścisła „korelacja”. Wypowiada się ona w pojęciach stworzenia i objawienia. Człowiek w swoim moralnym dążeniu do świętości stara się naśladować Boga, a jego zadaniem jest doprowadzenie świata do stanu mesjańskiego, stanu sprawiedliwości. Późna filozofia Cohena otworzyła ostatni rozdział dziejów filozofii żydowskiej na obszarze niemieckojęzycznym, związany z odejściem od idealistycznego racjonalizmu liberalnych myślicieli XIX w.

Baeck, jako spadkobierca tego kierunku myślenia, był wyznawcą judaizmu pojmowanego jako monoteizm etyczny. W uzupełnieniu koncepcji Cohena podkreślał znaczenie idei świętości, która opisuje zarówno samego Boga, jak i drogę ku Niemu. Istotną rolę w doświadczeniu Boga odgrywa świadomość emocjonalna. To ona prowadzi do aktów etycznych, które są niczym innym jak realizacją

¹⁴ „W 1921 r. Nicolai Hartmann pisał, że «w dziewiętnastowiecznej teorii poznania nie było bardziej namiętnego sporu niż spór o 'rzecz samą w sobie'». Dzisiaj wydaje się, że zarówno spory wokół tego Kantowskiego pojęcia, jak i samo to pojęcie, przestały odgrywać w filozofii tak ważną rolę. Nie znaczy to jednak, że spór został rozwiązany. Wydaje się raczej, że odszedł on w zapomnienie właśnie z tego powodu, że nie został rozwiązany i jako taki został uznany jeśli nie za nierozwiązywalny, to przynajmniej za mało istotny z punktu widzenia poruszanej dziś problematyki filozoficznej”. A. PIETRAS, *Być krytycznym – co oznacza dzisiaj Kantowska teza o niepoznawalności rzeczy samej w sobie?*, „Czasopismo Filozoficzne” 2 (2007), 2.

¹⁵ H. COHEN, *Der Begriff der Religion im System der Philosophie*, Gießen 1915.

¹⁶ TENZE, *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, Leipzig 1919.

przykazań. Naród Wybrany jako ich spadkobierca ma swoją misję dziejową, którą wypełnia nie tylko przy pomocy czynów rytualnych adresowanych do Tego, który jest tajemnicą. To nie akty rytualne, ale imperatyw etyczny odgrywa istotną rolę. Transcendentny i immanentny Bóg pozwala się doświadczyć jako prawdziwy, w ludzkim dążeniu do powszechnego dobra. Taka droga daje Żydom szansę przetrwania. Poprzez doświadczenia i praktykowanie dobra łatwiej otworzyć się na tajemnicę.

Baeck, przejmując od Cohena racjonalny wymiar religii, położył nacisk na uniwersalny wymiar aktów i postaw etycznych. Tak rozumiany etyczny monoteizm plasuje się jako pomost między szkołą racjonalizmu i egzystencjalizmu żydowskiego. Wyraża to, co często jest nazywane „hierarchią wartości”¹⁷ i jest rozumiane jako szczególne podejście do życia i świata. Judaizm etyczny domaga się ustawicznej moralnej afirmacji w odniesieniu do świata przez wolne działanie, ponieważ stanowi on miejsce życiowych zadań człowieka. Postawa afirmacji wyraża się w twórczej pracy, zmierza do zbudowania królestwa Boga, w którym ludzie mogą mieć swój udział. Ostatecznie polega na wznoszeniu się, rozwoju, wzroście i zwróceniu się ku przyszłości. W tej perspektywie judaizm rozumie siebie jako twórczą afirmację świata, aby w przyszłości stał się lepszy, a nawet doskonały¹⁸.

3. Monoteizm etyczny

Monoteizm etyczny to jedna z możliwych koncepcji wyjaśniających istotę judaizmu. Na przestrzeni dziejów proponowano wiele rozwiązań tej kwestii. Dościsłym bliskim myśli L. Baecka wydaje się Abraham J. Heschel, zwracający uwagę na duże znaczenie paradygmatu świadomości wzajemności Boga i człowieka, poczucia wspólnoty człowieka z Tym, który przebywa w wiecznej inności. Życie jest bowiem zadaniem dla Stwórcy i dla stworzeń. Podobnie jest z odpowiedzialnością. Istnieją prawa, nie tylko obowiązki: najwyższe zobowiązanie jest zarazem najwyższym przywilejem¹⁹. Wolny Bóg judaizmu, religii objawionej, radykalnie różnej od pogańsko-filozoficznej religii naturalnej, stworzył świat z nicości. *Creatio ex nihilo* jest naczelną zasadą objawienia, wykraczającą poza to, do czego mógłby dojść rozum.

¹⁷ A.J. LELYVELD, *The Application of Jewish Values to Creative Living for the American Jew*, Washington 1958. W tej publikacji wiele razy występuje określenie: *value stance*.

¹⁸ L. BAECK, *Das Wesen des Judentums*, 54.

¹⁹ A.J. HESCHEL, *Człowiek nie jest sam. Filozofia religii*, tłum. K. Wojtkowska-Lipska, Kraków 2015.

Wiele zbieżnych idei z koncepcją L. Baecka proponuje także Moritz Lazarus (1824–1903) – psycholog i filozof, wykładający w Bernie i Berlinie, autor dzieła *Die Ethik des Judentums*²⁰. Pozostając pod wpływem etyki Kanta, interpretowanej w psychologistycznym duchu, gdzie etyka oparta jest na psychicznym poczuciu obowiązku, uważał, że judaizm jest w swej istocie etyką religijną nakazaną przez Boga. Także Bóg podlega normom moralnym. Pewne zasady są słuszne i dlatego nakazuje je Bóg, a nie dlatego są słuszne, że Bóg je nakazał. To założenie ma chronić judaizm przed zarzutem heteronomii. Ostatecznym ideałem, celem żydowskiej etyki była dla Lazarusa świętość.

Egzystencjalne znaczenie wyróżnienia judaizmu wśród innych religii ilustruje pewna żydowska opowieść²¹. Starożytny rabin postawił pewnego dnia pytanie: Dlaczego Bóg wybrał Izraela? Odpowiedź brzmiała: Ponieważ wszystkie pozostałe narody nie chciały przyjąć Tory. Początkowo Bóg miał ją zaproponować innym narodom. Wszystkie odmówiły. Tylko Żydzi byli gotowi przyjąć wymagania, które Bóg stawiał. W tym opowiadaniu tkwi pewien klucz do zrozumienia koncepcji wybrania i oryginalności judaizmu. Starożytny Izrael mógł pozostać mało znaczącym narodem na Bliskim Wschodzie, podobnym do innych narodów. A jednak w tym narodzie zrodziło się przekonanie, że zwyczajna egzystencja jest niewystarczająca i pozbawiona głębszego sensu. Człowiek jako jednostka i naród, jako zbiorowość, musi żyć dla jakiegoś celu. W tym należy upatrywać istotę przesłania judaizmu. Egzystencja Żydów nabiera znaczenia z nadania Bożego i ma cel wyznaczony przez Boga. Sens i znaczenie istnienia Żydów ma charakter transcendentny. Po raz pierwszy w historii ludzkości „odrębność narodowa” została przekształcona czy utożsamiona z „odrębnością moralną”²². Wybranie nie ma tylko charakteru ontologicznego, teoriopoznawczego, lecz także moralny. Tak rozumianemu wybraniu towarzyszy przeświadczenie, że jest coś (idea, moralny nakaz, ostateczna prawda), z powodu czego bezwzględnie ważne jest to, aby różnić się od innych. W tym wielu dostrzega fundament tożsamości żydowskiej.

Identyfikacja judaizmu z monoteizmem etycznym jest też jedną z możliwych odpowiedzi na pojawiające się zło w świecie. Towarzyszy mu przekonanie, że istnieje tylko jeden Bóg, który jest dawcą konkretnej moralności. Wymaga On, aby ludzie zachowywali się godziwie względem siebie nawzajem. Jednoosobowy Bóg jest niezastąpionym komponentem monoteizmu etycznego. Tylko wtedy, gdy istnieje jeden Bóg, można mówić o jednej moralno-

²⁰ M. LAZARUS, *Treu und frei: Reden und Vorträge über Juden und Judentum*, Berlin 1887; TENZE, *Die Ethik des Judentums*, t. I–II, Berlin 1898–1911.

²¹ A. JOSPE, *Tradition and Contemporary Experience*, New York 1970, 137.

²² L. BAECK, *Das Wesen des Judentums*, 55–57.

ści. Istnieje wtedy małe prawdopodobieństwo istnienia etycznego politeizmu. Jedną moralność oczywiście oznacza jeden kod moralny dla całej ludzkości, który najlepiej streszcza Dekalog. Tak rozumiany monoteizm etyczny chce zapobiegać fanatyzmowi religijnemu. Ernest van den Haag (1914–2002), holendersko-amerykański socjolog, twierdzi, że niewidzialny Bóg Żydów nie tylko nalegał, aby być tym jednym i wszechpotężnym. On również jawi się jako moralny Bóg. Monoteizm etyczny, mając znaczenie ontologiczne, w konsekwencji nabiera również wymiaru aksjologicznego²³.

W odpowiedzi na nurt moralno-etyczny w judaizmie pojawiły się trendy brońiące jurydycznego i rytualnego wymiaru religii. W tym wypadku dla wierzącego Żyda najistotniejszy byłby gorliwy udział w obrzędach i modlitwach, które wyróżniają judaizm wśród innych religii. Ogólne zasady etyczne mogą być bliskie wielu w świecie, natomiast prawa wyprowadzone z Tory czy Talmudu są tylko właściwe dla jednej z nich. Praktykujący Żyd w tym wypadku przedkładałby sam monoteizm nad jego wymiarem etycznym. Jednocześnie pojawiają się nurty radykalnie oddzielające wiarę w istnienie Boga od instytucjonalnej formy jego wyznawania w postaci skodyfikowanej religii. Głosząc relatywizm moralny, proponuje się kult sztuki, nauki czy prawa. Jednego z przykładów tego typu judaizmu dostarcza Izaak Bashevis Singer (1902–1991) – polsko-amerykański pisarz żydowski tworzący głównie w języku jidysz, dziennikarz, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury za rok 1978. W książce autobiograficznej *Miłość i wygnanie* określił swoje żydostwo jako „rodzaj świeckiej żydowskości, wymykającej się wszelkim definicjom”²⁴.

Zbliżoną, współczesną alternatywą dla nurtu liberalnego jest tzw. judaizm humanistyczny. Powstał pod koniec lat 60. XX. stulecia w USA. Odrzuca on wiarę w osobowego Boga. Stworzony został przez byłego reformowanego rabina Sherwina Wine’a z myślą o niewierzących Żydach, którzy jednak pragną zachować żydowską tożsamość. Podczas nabożeństw Żydzi humanistyczni nie modlą się, nie wzywają imienia Boga, oprócz Tory czytają fragmenty świeckich książek napisanych przez Żydów. Obowiązkiem Żyda humanistycznego jest studiowanie tradycji świeckiej i religijnej Żydów. Obchodzą większość świąt żydowskich, nadając im jednak świecki charakter. Konwersja nie wymaga zanurzenia w *myłkwie*, obrzezania, polega jedynie na zaakceptowanej przez grupę deklaracji chęci zostania Żydem. Żydzi świeccy za jednego ze swoich prekursorów uważają Barucha Spinozę²⁵, którego panteizm jest czasem uznawany za formę ateizmu.

²³ E. VAN DEN HAAG, *The Jewish Mystique*, New York 1968.

²⁴ I.B. SINGER, *Miłość i wygnanie*, tłum. L. Czyżewski, Wrocław 1991, 254.

²⁵ B. Spinoza jeszcze w 1654 r. z powodu sporu teologicznego na temat materialności ludzkiej duszy został oskarżony o herezję i wykluczony z gminy żydowskiej. K. SZMAGLIŃSKA, *Filozofia*

Ten filozof był w kręgu zainteresowań Leo Baecka. W 1895 r. napisał swoją dysertację doktorską zatytułowaną: *Spinozas erste Einwirkungen auf Deutschland* (promotorem był Wilhelm Dilthey). B. Spinoza był także tematem wykładu konkursowego w 1897 r., kiedy młody Baeck ubiegał się z powodzeniem o posadę rabina w gminie żydowskiej w Opolu. Tym wystąpieniem i wcześniejszymi pracami nasz autor dał wyraz swojej niezwyklej otwartości i tolerancji²⁶. Będzie to miało wyraźny charakter w okresie opolskim (1897–1907), jak i późniejszym czasie bogatego w wydarzenia życia Leo Baecka. Próbowaliśmy zarysować ważniejsze jego etapy, wśród których na szczególne opracowanie oczekuje czas pobytu w Opolu, gdzie powstało najważniejsze dzieło tego autora (*Das Wesen des Judentums*), rzutujące na jego poczesne miejsce zarówno w społeczności żydowskiej, jak i szeroko rozumianej kulturze Europy.

Bibliografia

- BAECK L., *Das Wesen des Judentums*, Berlin 1905.
- BAECK L., *Die Pharisäer*, London 1947².
- BAECK L., *Dieses Volk – jüdische Existenz*, London 1955.
- BAECK L., *Werke*, A.H. FRIEDLANDER, B. KLAPPERT, W. LICHARZ (red.), New York – Gütersloh 1998–2003.
- BAKER L., *Days of sorrow and pain: Leo Baeck and the Berlin Jews*, New York 1978.
- BAKER L., *Hirt der Verfolgten: Leo Baeck im Dritten Reich*, Stuttgart 1982.
- BARKAI A., *Von Berlin nach Theresienstadt – zur politischen Biographie von Leo Baeck (1933–1945)*, w: TENZE, *Hoffnung und Untergang. Studien zur deutsch-jüdischen Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Hamburg 1998, s. 111–140.
- COHEN H., *Der Begriff der Religion im System der Philosophie*, Gießen: A. Töpelmann 1915.
- COHN-SHERBOK D., *Leo Baeck*, w: TENZE, *Fifty Key Jewish Thinkers*, London 2007, s. 22–25.
- HARNACK A., *Das Wesen des Christentums*, Berlin 1900.
- HESCHEL A.J., *Człowiek nie jest sam. Filozofia religii*, tłum. K. Wojtkowska-Lipska, Kraków 2015.

Barucha Spinozy w świetle „drugiego” odkrycia nieświadomości, „Folia Philosophica” 28 (2010), 101–112.

²⁶ M. BORKOWSKI, *Opolskie lata sławnego rabina*, „Gazeta w Opolu” (4 XII 1999), nr 283.

- HEUBERGER G., BACKHAUS F., *Leo Baeck 1873–1956: Aus dem Stamme von Rabbinern*, Frankfurt 2001.
- HOMOLKA W., FÜLLENBACH E., *Rabbiner Leo Baeck. Ein Lebensbild*, Berlin 2008.
- HOMOLKA W., *Leo Baeck, der Mensch und sein Werk*, w: V. MÜHLSTEIN (red.), *Leo Baeck – zwischen Geheimnis und Gebot. Auf dem Weg zu einem progressive Judentum de Moderne*, Karlsruhe 1997, s. 26–51.
- LAZARUS M., *Die Ethik des Judentums*, t. I–II, Berlin 1898–1911.
- LAZARUS M., *Treu und frei: Reden und Vorträge über Juden und Judentum*, Berlin 1887.
- LELYVELD A.J., *The Application of Jewish Values to Creative Living for the American Jew*, Washington 1958.
- MATTHÄUS J., *Kampf ohne Verbündete. Der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens 1933–1938*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 8 (1999), s. 248–277.
- MEYER M., *The Thought of Leo Baeck – Religious Philosophy for a Time of Adversity*, „Modern Judaism” 19 (1999) 2, s. 107–117.
- MUNK R., *Hermann Cohen’s Critical Idealism* (Amsterdam Studies in Jewish Thought 10), Amsterdam 2005.
- NEIMARK A.E., *One man’s valor: Leo Baeck and the Holocaust*, New York 1986.
- PIETRAS A., *Być krytycznym – co oznacza dzisiaj Kantowska teza o niepoznawalności rzeczy samej w sobie?*, „Czasopismo Filozoficzne” 2 (2007), s. 2–19.
- REISSNER H., *The Leo Baeck Institute of Jews from Germany*, „Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte” 12 (1960), s. 75–78.
- STALDER A., *Der Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens. Organisation, Ziele, Probleme des jüdischen Abwehrvereins*, München 2013.
- STEINBY L., *Hermann Cohen and Bakhtin’s early aesthetics*, „Studies in East European Thought” 63 (2011) 3, s. 227–249.
- STEINITZ I., *Der Kampf jüdischer Anwälte gegen den Antisemitismus. Die strafrechtliche Rechtsschutzarbeit des Centralvereins deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens 1893–1933*, Berlin 2008.
- SZMAGLIŃSKA K., *Filozofia Barucha Spinozy w świetle „drugiego” odkrycia nieświadomości*, „Folia Philosophica” 28 (2010), s. 101–112.
- VAN DEN HAAG E., *The Jewish Mystique*, New York 1968.